

**«М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»
ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.22.646 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 330.15:351.72(575.2)

Тагаев Тотубий Абдыжапарович

**Кыргыз Республикасында жер казынасын пайдаланууда финансылык
каражаттарды колдонууну мамлекеттик жөнгө салуу**

08.00.05 - тармактык экономика

экономика илимдеринин кандидаты

окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин

Авторефераты

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин экономикалык коопсуздук жана маркетинг кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Бексултанов Азисбек Абдилкариевич**
экономика илимдеринин доктору, «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» илимий-изилдөө университетинин эл аралык финансы жана экономикалык коопсуздук кафедрасынын доценти

Расмий оппоненттер: **Турдиев Таалай Исраилович**
экономика илимдеринин доктору, доцент,
Кыргыз Республикасынын Ош шаарындагы "Россия Мамлекеттик социалдык университети" ФГБОУНУН филиалынын окуу-усулдук жана тарбиялык иштер боюнча директордун орун басары
Абдукаримова Айгүл Ахматовна
экономика илимдеринин кандидаты, доцент,
"Кэри Девелопмент" билим берүү борбору жоопкерчилиги чектелген коомунун директору

Жетектөөчү уюм: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин экономика кафедрасы, дареги: 720033, Бишкек ш., Жибек - Жолу проспекти 394

Диссертациялык ишти коргоо 2023 -жылдын 24- октябрында саат 11.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим изилдөө университетине жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү- 58.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду <https://vc1.vak.kg/b/102-mse-zzg-o48>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим изилдөө университетинин (Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 66) китепканаларынан жана ошондой эле nak.kg.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 26- сентябрда таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Азыркы этапта дүйнөлүк экономикалык системанын өнүгүшү ар түрдүү өлкөлөрдүн ресурстук, экономикалык жана социалдык шарттарынын өзгөрүшүнөн улам улуттук экономикадан дүйнөлүк экономикага өтүү менен мүнөздөлөт. Өзгөчө ресурстук шарттар катаал болууда.

Келечектеги глобалдык интеграцияланууда жаратылыш-ресурстук базалардын жана биринчи кезекте минералдык-чийки зат базанын белгиленген тенденциялары эл аралык соода-экономикалык мамилелерде Кыргыз Республикасынын региондук масштабда энергия менен жабдуунун жана өнөр жай өндүрүшүнүн туруктуулугун камсыздаган олуттуу тоолуу өлкө катары өзгөчө ролун аныктайт, бул жагдай башка өлкөлөр менен тең укуктуу өнөктөштүк мамилелердин негизги фактору болуп саналат.

Кыргыз тоо-кен өнөр жайынын тарыхы XX кылымдын башына туура келет. Советтер Союзунун тушунда Кыргыз Республикасы сурьманы, сымапты, сейрек кездешүүчү металлдарды жана уранды өндүрүү боюнча алдыңкы орунда турган. Геология агенттигинин маалыматы боюнча, Кыргыз Республикасы минералдык ресурстарга, анын ичинде баалуу жана сейрек кездешүүчү металлдарга, көмүргө, уранга бай болгон.

Кыргыз Республикасынын экономикасы негизинен тоо-кен тармагына негизделет, бул тармак тоо-кен казып алуу жана кайра иштетүү өнөр жайларынын ишинин негизин түзөт, бюджеттик, анын ичинде валюталык кирешелердин негизги булагы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын жалпы экономикалык потенциалынын ресурстук компоненти улуттук байлыктын эң олуттуу бөлүгү, анын негизги капиталы жана пайданын потенциалдуу булагы катары каралат. Ошондуктан жер казынасын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана минералдык-чийки зат базаны өнүктүрүү актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналат, бул маселелердин чечилиши өлкөнүн экономикасынын өсүшүн жана өнүгүшүн камсыз кылат.

Азыркы учурда жер казынасын пайдаланууда мамлекеттик жөнгө салуунун натыйжалуулугунун төмөндөшү байкалат. Өткөн жылдарда жер казынасын пайдалануу жаатындагы экономикалык мамилелер бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгонуна карабастан, токсонунчу жылдардын башында иштелип чыккан ченемдик укуктук база олуттуу өзгөргөн жок. Жер казынасын пайдаланууда төлөмдөрдүн колдонулуп жаткан системасы катаал фискалдык мүнөзгө ээ, рентабелдүүлүгү төмөн, жетүүгө кыйын болгон кендерди иштетүүчүлөр да, айрым пайдалуу кендерди иштетүүчүлөр да салык жүгүн бирдей тартат. Жер казынасын пайдалануу үчүн төлөмдөр жер казынасын пайдалануу жаатындагы ар бир салык төлөөчүнүн анык шартын чагылдырбайт жана конкреттүү кендин өзгөчөлүктөрүн эске албайт.

Бюджеттик каржылоонун чектелгендиги, банк тутумунун жетишсиз натыйжалуулугу жана ага болгон ишенбөөчүлүк, анын натыйжасында ички

аманаттарды мобилизациялоодогу жана аларды инвестицияга айландыруудагы кыйынчылыктар жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө инвестициялык климатты жакшыртуу аркылуу Кыргыз Республикасынын экономикасына инвестицияларды тартуу процессин уюштуруунун эң натыйжалуу схемаларын иштеп чыгуу өзгөчө маанилүү экендигин тастыктайт.

Жер казынасын пайдалануунун финансылык механизм жөнгө салуунун теориясын жана практикасын талдоо аны түзүү жана ишке ашыруу процесстеринин жетишсиз изилденгендигин көрсөтөт, бул жер казынасын пайдалануунун экономикасынын абалын жалпысынан баалоого же анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн орто мөөнөттүү келечекте кабыл алынышы керек болгон рационалдуу практикалык чараларды аныктоого мүмкүндүк бербейт.

Жогоруда аталган көйгөйлөр жер казынасын пайдаланууну экономикалык жөнгө салуу механизм ичтен ары өркүндөтүүнүн теориялык жана практикалык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын жана актуалдуулугун аныктайт.

Жер казынасын пайдаланууда финансылык ресурстарды колдонууну жөнгө салуунун илимий мааниси Агошков М. И., Азроянц Е. А., Астахов А. С., Абрамов В. В., Бринчик Е. Б., Башмакова Г. С., Быховер Н. А., Джусупов М. М., Ерофеев Б. В., Клубничкин М. К., Картозин Б. А., Мертена В. Д., Мелгунов А. А., Марголин А. М., Мороз С. П., Никаноров В. И., Сыродоева Н. А., Савостьянов А. С., С. А.Степов, Е. В., Орлов В. П., Хаустов Д. В., сыяктуу авторлордун эмгектеринде аныкталган. Алардын теориялык жана колдонмо иштелмелери Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануудагы финансылык ресурстардын ролун жана ордун негиздөөгө мүмкүндүк берген.

Финансы процесстерин изилдөө менен алектенген ата мекендик илимпоздордун ичинен Абдымаликов К. А., Акенеев Ж. А., Алиева К., Алышбаева Ж. А., Атышева К. А., Дооталиева С. Д., Джунушалиева Д. Ж., Касимова В. М., Жумалиева Э. Ж., Абышев И. С. ж.б. илимий эмгектерин белгилеп кетүүгө болот. Ал илимий эмгектерде түздөн-түз Кыргыз Республикасынын эл чарбасы, жаратылышты пайдалануу, тоо-кен өнөр жайын жана жер казынасын пайдалануу изилденет.

Диссертациялык иште автордун өлкөнү экономикалык башкаруу, минералдык-чийки зат базасын колдонуунун методологиясын, методикасын түзүү жана өркүндөтүү процессине кошкон салымын чагылдырган илимий изилдөөлөрүнүн макалаларда, илимий эмгектеринде жарыяланган натыйжаларынын кыскача мазмуну берилген.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 27-сентябрындагы №502 токтому менен кабыл алынган Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына, 2020-2030-жылдарга Кыргыз Республикасынын тоо-кен өнөр жайын өнүктүрүү

стратегиясына, ошондой эле И.Раззаков атындагы КМТУнун «Экономикалык коопсуздук жана маркетинг» кафедрасынын илимий-изилдөө темасы менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты экономикалык өсүштү камсыз кылуу үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүүдө өлкөнүн минералдык-чийки зат базасын кайра өндүрүү, ошондой эле башка өлкөлөр менен тең укуктуу өнөктөштүктү камсыз кылуу зарылдыгынан улам жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишин экономикалык жөнгө салуу механизмин өркүндөтүү жана өнүктүрүү болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлган:

1. жер казынасын пайдалануу тармагын өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилерин изилдөө;
2. жер казынасын пайдаланууда каржыны башкаруу боюнча эл аралык тажрыйбаны изилдөө;
3. Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануучу субъектилерине талдоо жүргүзүү;
4. жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгүн мамлекеттик жөнгө салуу ыкмаларын аныктоо;
5. жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгүн жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
6. жер казынасын пайдалануучулардын мамлекеттик салыктык жөнгө салынышын иликтөө.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси Кыргыз Республикасында жер казынасын пайдалануу үчүн финансылык ресурстарды колдонууну башкаруу боюнча сунуштарды Экономика жана соода министрлиги, Экология жана жаратылыш ресурстары министрлиги тарабынан колдонууга болот.

Изилдөөнүн натыйжалары улуттук экономиканын абалына жараша санариптик технологияларды киргизүүнү эске алуу менен натыйжалуу финансылык башкаруу системасын түзүү методологиясын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Автор тарабынан Экономика жана соода министрлигинен сунуштарды ишке ашыруу актысы алынган.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Финансылуунун жаңы ыкмаларын колдонууга жана бул изилдөөгө негизделген сунуштарды ишке ашыруу мамлекеттин, Экономика жана соода министрлигинин, Жаратылыш ресурстар министрлигинин финансылык жөнгө салууларынын негиздүүлүгүн жана объективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Диссертациянын коргоо үчүн берилген негизги жоболору:

Иште автор тарабынан алынган төмөнкү илимий натыйжалар корголот:

- «жер казынасы», «жер казынасын пайдалануучулар», «башкаруу», «жер казынасын пайдалануунун финансылык ишмердүүлүгүн мамлекеттик башкаруу тутуму» сыяктуу аныктамалар боюнча теориялык материалдар жалпыланды.
- чет өлкөлүк булактарды талдоонун негизинде финансынын (кирешенин)

классификациялык мүнөздөмөлөрү жана түрлөрү жалпылаштырылды. Изилдөөлөрдүн натыйжасында жер казынасын пайдалануу тармагынын өнүгүү процессин системалуу түрдө иликтөөгө мүмкүн болду.

– Кыргызстандын жер казынасын пайдалануу секторлорунун ишмердүүлүгүнө, аларды өнүктүрүүгө комплекстүү талдоо жүргүзүлүп, негизги экономикалык аспектилер көрсөтүлдү, жер казынасын пайдаланууну баалоонун методологиялык ыкмалары жалпылаштырылды, аларды натыйжалуу пайдалануу жолдору көргөзүлдү.

– изилдөөнүн негизинде жер казынасын пайдалануу боюнча салык шарттарын иштеп чыгууда өкмөттүн негизги суроолоруна жооп бере турган критерийлер сунушталды;

– изилдөөнүн негизинде жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгүн жакшыртуу үчүн чет өлкөлүк жана ата мекендик инвесторлорду тартуу сунушталды.

– фактылык жана статистикалык материалдардын негизинде 2030-жылга чейин жер казынасын пайдаланууда кирешенин жана салыктын орто мөөнөттүү болжолу эсептелип чыккан, ал жер казынасын пайдалануу тармагына кирешелерди инвестициялоодо пайдаланылышы мүмкүн.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан «жер казынасы» жана «жер казынасын пайдалануучулар» концепцияларынын теориялык негиздерине, жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердигине талдоо жүргүзүлдү, аны мамлекеттик жөнгө салуунун формалары жана ыкмалары жалпыланды, жер казынасын пайдалануу тармагын өнүктүрүүнүн жана аларды жөнгө салуунун келечеги сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары Кыргыз Республикасында, Казакстан Республикасында, Россия Федерациясында өткөрүлгөн эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле практикалык семинарларда жана форумдарда баяндалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн темасы боюнча негизги илимий жыйынтыктар жана корутундулар Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын рецензияланган илимий мезгилдүү басылмаларынын тизмесине кирген басылмаларда чагылдырылган, жалпы көлөмү 189 упайды түзөт.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч главадан, корутундудан турат, компьютерде терилген 190 бетте баяндалган жана 19 сүрөттү, 29 таблицаны, 180 аталышты камтыган пайдаланылган адабияттардын тизмесин камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделет, анын иликтенүү деңгээли аныкталат, ошондой эле изилдөөнүн

максаттары жана милдеттери, илимий жаңылыгы, иштин практикалык жана экономикалык мааниси, коргоого сунушталган негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо даражасы, иштин түзүмү жана көлөмү баяндалат.

«Жер казынасын пайдаланууда финансылык ишмердүүлүктү жөнгө салуунун теориялык негиздери» деп аталган биринчи главада заманбап экономикада жер казынасын пайдалануунун маңызы, жер казынасын пайдаланууда финансылык ресурстарды колдонуунун өзгөчөлүктөрү, жер казынасын пайдаланууда финансылык мамилелерди жөнгө салуунун чет өлкөлүк тажрыйбасы каралат.

Ушул убакка чейин экономикалык илимде “жер казынасы” түшүнүгү аныктала элек. Көбүнчө «жер казынасы» деген термин же түшүнүк жаратылыш ресурстарын аныктоодо кездешет. Мисалы, «Жаратылышты колдонуу экономикасы» илиминде - «Табигый ресурстар (жаратылыш ресурстары) – жаратылыштын элементтери, жаратылыш шарттарынын жыйындысынын бөлүгү жана жаратылыш чөйрөсүнүн эң маанилүү компоненттери, алар өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн берилген деңгээлинде коомдун жана коомдук өндүрүштүн ар түрдүү керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн колдонулат» деген түшүндүрмө берилет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жер казынасын жаратылыш ресурстарынын бир түрү катары классификациялайт, бирок Кыргыз Республикасынын «Жер казынасы жөнүндө» Мыйзамында жер казынасын пайдалануунун түрлөрү боюнча жер казынасын жаратылыш шарты б.а. жаратылыш чөйрөсүнүн касиеттери катары пайдалануу багыттары берилген.

Жер казынасы түшүнүгүнүн заманбап экономикалык аныктамасы “Жер казынасы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2018-жылдын 19-майындагы № 49-мыйзамынын (КР 2019-жылдын 8-июлундагы № 81, 2020-жылдын 23-мартындагы № 29, 2021-жылдын 26-июнундагы № 81, 2021-жылдын 5-августундагы № 92, 2022-жылдын 22-июнундагы № 47, 2022-жылдын 23-июнундагы № 48 - мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) преамбуласында камтылган.

Кыргыз Республикасы табигый минералдык чийки заттын көптөгөн түрлөрү боюнча олуттуу потенциалга ээ. Анын аймагында геологдор бир нече миң түрдүү пайдалуу кендердин рудалык көрүнүштөрүн аныкташкан. Кыргыз Тянь-Шань тоолорун комплекстүү узак мөөнөттүү геологиялык өздөштүрүү пайдалуу кендердин ар кандай түрлөрүнүн чыккан жерин тактоого жагымдуу шарттарды түздү.

Пайдалуу кендердин негизги түрлөрүнө: алтын, сымап, сурьма, сейрек кездешүүчү металлдар, калай, вольфрам, көмүр, металл эмес чийки зат, жер астындагы суулар кирет, 1.1-таблицадагы маалыматтар.

1.1 - таблица. Кыргызстандын кен көрөңгөсүнүн мамлекеттик балансы

Пайдалуу кендердин негизги түрлөрү	Кен көрөңгөсү	Ченем бирдиги
---	----------------------	----------------------

Алтын	565,8	т
Күмүш	480,5	т
Жез	314,5	миң т
Темир	943,8	миң т
Сымап	39 510	т
Флюорит	2 282,3	миң т
Калай	186 761,4	т
Вольфрам	117 233,2	т
Висмут	5 082,6	т
Коргошун	30,0	миң т
Сурьма	263 968,0	т
Цинк	17,6	миң т
Мышьяк	65 200,0	т
Молибден	2 523,1	т
Сейрек кездешүүчү кендер	51,5	миң т

Жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө чарбалык ишти жүзөгө ашырууга алынган уруксатка ылайык жер казынасын пайдалануучулар тарабынан жер казынасын геологиялык изилдөөгө, пайдалуу кендерди чалгындоого жана өндүрүүгө, жер астында тоо-кен иштерине тиешеси жок курулуштарды курууга жана эксплуатациялоого зарыл болгон конкреттүү мүлк түзүлөт.

Ошону менен бирге пайдалуу кендерди казып алуу боюнча ишканалар, ар кандай курулмалар, анын ичинде пайдалуу кендерди казып алуу менен байланышпаган жер астындагы курулуштар, атап айтканда, мамлекет тарабынан пайдаланууга берилген тоо-кен участогунун (жер казынасынын участогунун) чегинде техникалык долбоорлор боюнча кен казуу, скважина жана башка курулуштар түзүлөт.

Жер казынасын пайдалануучу ишканалардын ишинин натыйжалуулугу финансылык стратегияны туура тандоодон көз каранды. Ишкананын финансылык стратегиясы өзгөчө роль ойнойт, бул ишкананы башкаруу системасында каржынын координациялоочу ролу, ошондой эле ресурстардын башка түрлөрүнүн арасында финансылык ресурстар ээлеген өзгөчө орун менен түшүндүрүлөт.

Жер казынасын пайдалануучу ишканаларды финансылоону уюштуруу өндүрүштүн, башкаруунун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле тышкы чөйрөнүн таасиринин өзгөчөлүгү менен аныкталган финансылык мамилелердин ар түрдүү формалары менен мүнөздөлөт. Финансылык башкаруу каралып жаткан тармактын маанилүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштурулууга тийиш. Жер казынасын пайдалануучу ишканалардын натыйжалуу финансылык ишмердигине ишкананын тышкы жана ички чөйрөсүнүн таасирин адекваттуу баалоо шартында гана жетишүү мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек.

Жер казынасын пайдалануучу ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн алардын финансылык ишине таасир этүүчү факторлор аныкталды жана классификацияланды. Ишканалардын финансылык ишмердигинин натыйжалуулугуна таасир этүүчү бардык факторлорду эки негизги топко: ички жана тышкы деп бөлүү керек.

Жер казынасын пайдалануучу тармактардын ишканаларынын финансылык башкаруу процессин уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө

Кыргызстандын экономикасында маанилүү роль ойнойт. Бул ишканалардын алдында өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, кирешени көбөйтүү жана чыгымдарды төмөндөтүү милдети турат.

1.2 - таблица. Пайдалуу кендердин негизги түрлөрүнүн аймактык бөлүнүшү

Облустар	Пайдалуу кен түрү	Кен чыккан негизги жерлер
Баткен облусу	алтын, алюминий (нефелин сиениттери), сымап, сурьма, күрөң көмүр	Алтын Жылга, Зардалек, Хайдаркан, Хайдаркан менен биргелешкен жер, Кадамжай, Сүлүктү-талаа 11, Шураб III,
Жалал-Абад облусу	алтын, жез, көмүр, мрамор, акиташ	Макмал, Бозумчак, Иштамберди, КуруТегерек, Тереккан, Акжол кен талаасы, Үңкүрташ, Чаарат кен тобу, Тегене, Көк-Кыя, Көк-Жаңгак, Арым II, Чангырташ
Ысык-Көл облусу	алтын, калай, вольфрам, таш көмүр	Кумтөр, Тоголок жана Жангар аянты, Ташкоро, Кеңсуу, Үчкөшкон, Сарыбулак, Жыргалаң
Нарын. обл	темир, алюминий, күрөң көмүр	Жетим-Тоо, Сандык, Миңкуш, Кара-Кече
Ош обл.	сымап, кокстелүүчү көмүр, таш көмүр, жарым антрацит, күрөң көмүр, ак мрамор, акиташ, гипс	Чоңкой, Туяк-Каргаша, Кара-Төбө, Бештерек, Читты, Аксур, Бешбурхан, Белалма, Акарт, Аксай, Ноокат
Талас облусу	алтын, жез, күмүш, темир, граниттер, боз мрамор, түстүү мрамор, акиташ	Жерүй, Шыралжын, Бала-Чычкан, Кайыңды, Ташкоро, Чаарташ, Өзгөрүш
Чүй облусу	алтын, сейрек кездешүүчү элементтер, акиташ, бериллий	Талды-Булак Сол жээк, Кутесай-II, Карагайлуу-Булак, Калесай

Тоо-кен казып алуу ишканалары дүйнө жүзү боюнча 6 миңге жакын компанияны жана 2,5 миллион кызматкерди камтыган экономиканын кеңири сегментин, ошондой эле 15–25 миллионго жакын адамды камтыган салттуу жана чакан тоо-кен бизнеси деп аталган формалдуу эмес компонентти түзөт. Өнөр жай көптөгөн тараптардын, анын ичинде өкмөттүн (ал жөнгө салуучу катары тоо-кен компанияларынын экономикага максималдуу салымын кошуусунда негизги ролду ойнойт), инвесторлордун, ташып жеткирүүчүлөрдүн, тейлөө компанияларынын, жергиликтүү калк жана алардын уюмдарынын, кендерди иштетүүдөн жабыр тарткан жамааттардын, кесиптик бирикме уюмдарынын, илим-изилдөө уюмдарынын жана керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын камтыйт.

Пайдалуу кендерди жана металлдарды казып алуу жана кайра иштетүү адамзаттын өнүгүшү сыяктуу эле узак тарыхка ээ. Учурда калктын өсүшү, урбанизация, социалдык жана экономикалык өнүгүү, жада калса жашыл жана аз көмүртектуу экономикага болгон суроо-талап сыяктуу факторлор минералдарга жана металлдарга болгон суроо-талапты күчөтүүдө. Бирок, бул суроо-талапты канааттандыруу жана каалаган пайдага жетишүү коомчулукка жана айлана-чөйрөгө кымбатка турат.

«Жер казынасын пайдаланууда финансы ресурстарын жөнгө салууга талдоо» деген экинчи главада жер казынасын пайдалануунун финансылык ишмердигинин натыйжаларын жана жер казынасын пайдаланууда финансылык иш-аракеттерди мамлекеттик жөнгө салууну талдоо жүзөгө ашырылат.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердиги.

Изилдөөнүн предмети: жер казынасын пайдалануучулардын финансылык абалын жөнгө салуу методдору.

Изилдөө методдору: Изилдөө жалпы илимий методдорду – системалуулукту, логикалык анализди жана синтезди колдонуу менен жүргүзүлдү, бул изилденүүчү объектинин негизги көйгөйлөрүн жана өнүгүү тенденцияларын аныктоого мүмкүндүк берди. Таанып-билүүнүн формалдуу-догматикалык, салыштырмалуу-укуктук, социологиялык, тарыхый, аналогия, бириктирүү ыкмасы сыяктуу атайын илимий методдору изилдөөнүн айрым элементтерин аныктоого, аларды бири-бири менен салыштырууга жана ошонун негизинде зарыл тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди. Изилдөө материалдары катары жер казынасын пайдалануучуларды талдоо жана финансылык башкаруу жаатындагы ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектери колдонулду.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын экономикасында өнөр жай ишканалары маанилүү орунду ээлейт. Өлкөнүн экономикасынын өнүгүшү көбүнесе алардын финансылык-чарбалык ишинин абалына көз каранды. Жер казынасын пайдалануучулар өнөр жай өндүрүшүнүн дээрлик 6 пайызын камсыз кылат.

Республиканын өнөр жайында жер казынасын пайдалануучулар экономиканын кеңири катмарын, анын ичинде республика боюнча 425ке жакын ишканалар түзөт. Бул ишканалар көптөгөн секторлордун, анын ичинде өкмөт, инвесторлор, подрядчылар жана жеткирүүчүлөрдүн, тейлөө компанияларынын, түпкүлүктүү калк жана алардын уюмдарынын, кендерди иштетүүдөн жабыркаган жамааттардын, изилдөө уюмдарынын жана керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын камтыйт.

2021-жылы Кыргыз Республикасынын экономикасынын ишканаларынын жана жер казынасын пайдалануучулардын иши алардын экономикалык жигердүүлүгүнүн калыбына келиши менен мүнөздөлдү, бул өлкөдөгү саясий кырдаалдын турукташтырылышы, ошондой эле COVID-19 пандемиясынын терс кесепеттерин акырындап жоюу менен шартталган.

2017-2021-жылдарга мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринин түзүмү төмөнкү 2.1-таблицада келтирилген.

2017-2021-жылдарга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин төмөнкүдөй жыйынтыктарга ээ болду.

2.1-таблица. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин (миллион сом)

<i>Көрсөткүчтөр</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>	<i>2021</i>
Мамбюджеттин бардык кирешеси	149 547,4	151 607,1	167 412,2	152 139,9	209 937,2
Тоо кен казып алуу	7 636,0	8 379,9	9 232,3	11 845,8	13 872,6

Жалпы кирешеге карата %	5,1	5,5	5,5	7,8	6,6
ИДПга карата %	1,4	1,4	1,5	2,0	1,4
Кумтөр кенин иштетүүчү ишканалардын дүң кирешесине салык	6 452,1	6 963,8	7 549,8	9 618,7	8 030,3
Жалпы кирешеге карата %	4,3	4,6	4,5	6,3	3,8
ИДПга карата %	1,2	1,2	1,2	1,6	1,1
Жер казынасын пайдалануу үчүн салыктар	1 183,9	1 416,1	1 682,5	2 227,1	5 842,3
Жалпы кирешеге карата %	0,8	0,9	1,0	1,5	2,8
ИДПга карата %	0,2	0,2	0,3	0,4	0,3

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]/ Кыргызстан сандар менен. - Кирүүү режим: www.stat.kg.

2021-жылы мамлекеттик бюджетке 209 937,2 млн сом суммасында киреше түшкөн, анын ичинен кен казуу иштери 13 872,6 млн сомду же 6,6% ды, ИДПга карата 1,4% ды түздү. Эгерде өзүнчө алып карасак, б.а. «Кумтөр» кенин иштетүүчү ишканалардан түшкөн дүң кирешеге салык мамлекеттик бюджеттин жалпы кирешесине карата 3,8% ды, ИДПга карата 1,1% ды түздү. Мамлекеттик бюджеттин жалпы кирешесине карата жер казынасын пайдалануу үчүн салыктар 2,8% ды, ИДПга карата 0,3% ды түздү.

«Кумтөр» кенин иштеткен ишканаларды эсепке албаганда, талданып жаткан мезгилде өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү өсүш менен мүнөздөлгөн, 2020-жылы өлкөдөгү эпидемиологиялык кырдаалга байланыштуу олуттуу кыскарган жана өткөн жылга салыштырмалуу 93,4 пайызды түзгөн.

2.1 - сүрөт. Өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн көрсөткүчтөрү (%)

Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү 2021-жылы учурдагы баа менен 370,5 млрд сомду түздү, физикалык көлөмдүн индекси 2020-жылга салыштырмалуу 109,0 пайызды, 2017-жылга салыштырмалуу 127,9 пайызды түздү, «Кумтөр» кен иштетүү ишканаларын эсепке албаганда өндүрүштүн көлөмү салыштырмалуу 2020-жылдын деңгээлине карата 115,6 пайызды түздү, ал эми 2016-жылдын деңгээлине салыштырмалуу 139,9 пайызды түздү (2.1- сүрөт).

2021-жылы чарбалык ишканалардын продукцияларын (товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү) сатуудан түшкөн кирешенин (дүң кирешенин) көлөмү 696 476,4 млн. сомду түздү, 2.2- таблицадагы маалыматтар.

2.2 - таблица. Ишкердик түрлөрү боюнча экономиканын реалдуу секторундагы ишканалардын активдери (млн.сом)

	2017	2018	2019	2020	2021	% м-н 2017-ж.к.
Бардыгы	866411,3	918752,0	1 044 352,6	1 187 719,1	1 333 305,9	153,9
Тоо кен казып алуу (млн.сом)	84 262,8	84 901,3	91 120,3	102 144,7	129 831,3	154,1
жер казынасын пайдалануучулар % менен	9,7	8,9	8,7	8,6	9,7	

Булак: КР УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]/ Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg.

Кирешенин негизги үлүшү 90,8 пайыз, же 632 638,4 млн. сом экономиканын реалдуу секторундагы ишканаларга бөлүнгөн, ал эми финансы секторунун уюмдары жалпы кирешенин 9,2 пайызын (63 млн 838,0 млн сом) түзгөн, 2.3 - таблицанын маалыматтары.

Жылдын жалпы кирешесинин жарымынан көбүнө (56,7 пайызын) өнөр жай тармагынын ишканалары ээ болду, анын ичинен 30,4 пайызды негизги металлдарды өндүрүүчү ишканалар түздү.

2.3 - таблица. Чарбалык ишканалардын теңдем финансылык натыйжасы (млн. сом)

	2017	2018	2019	2020	2021	% м-н 2017-ж.к.
Бардыгы	33 616,6	34 665,8	56 461,9	24 752,5	114 505,3	3,4 эсе
Тоо кен казып алуу (млн.сом)	2 728,4	3 027,1	3 902,1	-5 815,8	5 958,2	2,2 эсе
%	8,1	8,7	6,9	-23,5	5,2	

Булак: КР УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]/ Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg.

2020- жылы экономикалык иштин бардык түрлөрү боюнча дүң кирешенин өсүшү байкалган, бирок эң көп өсүшкө негизги металлдарды жана даяр металл буюмдарын өндүрүүчү ишканалар (13 958,7 млн.), тоо-кен (9 772,9 млн.) ишканалары, башка металл эмес минералдык продуктыларды өндүрүү (9 448,9 млн. сом), газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыз кылуучу ишканалар (5 382,3 млн. сомго) ээ болгон, 2.4- таблицадагы маалыматтар.

2.4 - таблица. Кыргыз Республикасында 2017-2021-жылдарга карата кен өндүрүү

Пайдалуу кен түрү	Ченем бирдиги	2017	2018	2019	2020	2021
Алтын	кг	22,797	19,221	26,063	24,237	25,116
Күмүш	кг	7,581	9,477	13,66	10,687	10,687
Жез	тонн	5,959	7,946	10,572	6,856	6,856
Сымап	тонна	41	49	47		
Сурьма	тонна	287	325	29		
Мунайзат	тонна	197,6	208,034	236,445	238,726	238,726
Газ	млн м3	23	27	25	21	21
Көмүр	тонна	2395,2	2606,0	2677,7	3062,5	3636,6

Булак: Интернет булактары, Кыргыз Республикасынын КТАД боюнча отчету.

Акыркы беш жылда, биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, республиканын өнөр жай тармагында 2017-жылдын деңгээлине салыштырмалуу өндүрүштүн көлөмүнүн өсүшү байкалды, бул негизинен негизги металлдарды өндүрүүчү ишканаларда аны чыгаруунун көлөмүнүн көбөйүшү менен шартталган. «Кумтөр» кенин иштеткен ишканаларды эсепке албаганда өнөр жай өндүрүшүнүн динамикасы талданып жаткан мезгилде көлөмүнүн өсүшү менен мүнөздөлгөн, 2020-жылы өлкөдөгү эпидемиологиялык кырдаалга байланыштуу мурунку жылга салыштырмалуу өндүрүштүн көлөмү олуттуу кыскарып, 93,4 пайызды түзгөн.

Субулуттук деңгээлдеги төлөмдөр Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Казыналыктын жергиликтүү администрацияларынын эсебине которулган жергиликтүү салык төлөмдөрүн билдирет, 2.5- таблицадагы маалыматтар.

Ошондой эле, “Жер казынасы жөнүндө” мыйзамга ылайык, жер казынасын пайдалануучу “социалдык пакеттин” алкагында жергиликтүү администрация менен кошумча келишим түзөт. Бул талап пайдалуу кендерди чалгындоо жана иштетүү баскычында турган мамлекеттик маанидеги жер казынасынын объектилерине карата колдонулат. Бул келишим боюнча төлөмдөр борбордук казынаны айланып өтүп, жергиликтүү коомчулук менен макулдашылган аймактарга түз түшөт.

Коммерциялык эмес уюмдар болуп саналган райондорду өнүктүрүү фонддору (райондук мамлекеттик администрация тарабынан түзүлөт) мекеме түрүндө катталат. Фонддорду каржылоонун негизги булагы болуп жергиликтүү инфраструктураны өнүктүрүүгө жана колдоого төгүмдөр саналат. Бул чегеримдер кен казуучу ишканалардын (кендер жайгашкан жер боюнча) пайдалуу кендерди сатуудан алган кирешесинин 2% түзөт.

2.5 - таблица. Субулуттук деңгээлдеги төлөмдөр (миң сом)

Төлөм	2017	2018	2019	2020	2021
Айыл чарба багытындагы эмес жерлерди пайдалангандыгы үчүн жер салыгы	25454,1	27802,0	32841,0	35307,0	37601,9
Ишкердик ишмердүүлүк үчүн кыймылсыз мүлк салыгы	5034,0	5439,0	5280,0	6218,0	6622,2
Жер казынасын пайдалануу укугуна лицензияны сактоо үчүн жыйым	349796,9	377891,0	341358,0	251399,0	267739,9
Жыйынтык	380284,7	411133,0	379479,0	292924,0	311964,0

Булак: Интернет булактары, Кыргыз Республикасынын КТАД боюнча отчету.

2017-2021-жылдар үчүн бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчеттор боюнча мамлекеттик бюджетке бул төлөмдөрдөн жалпы кирешелер (№ 14511400-бюджеттик классификация) 2.6- таблицадагы маалыматтарды түздү.

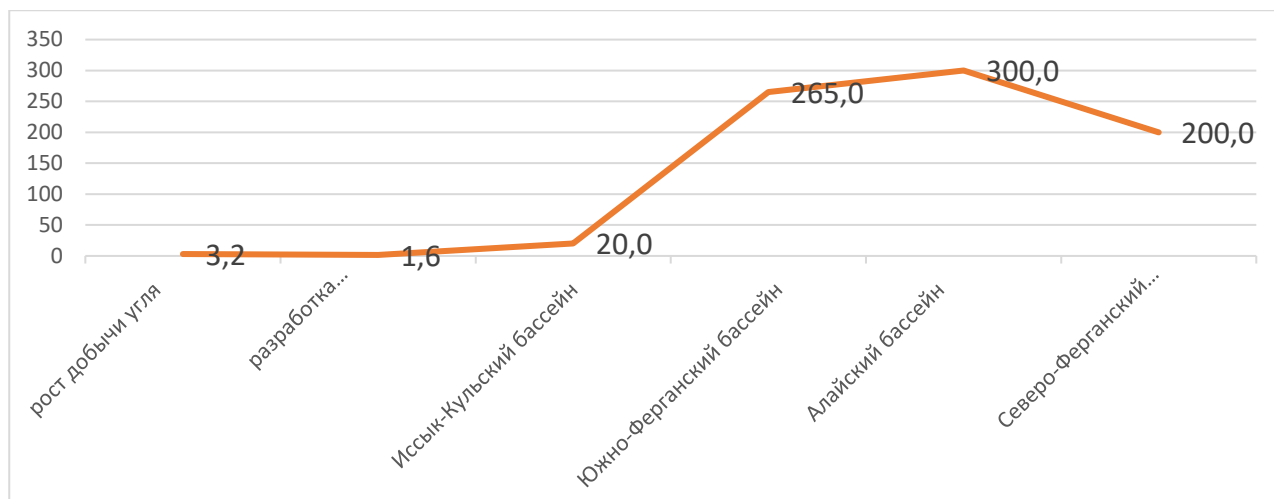
2.6 - таблица. Мамлекеттик бюджетке жалпы кирешелер (миң сом)

Төлөм	2017	2018	2019	2020	2021
Жергиликтүү инфраструктураны өнүктүрүүгө жана тейлөөгө чегеримдер	436419,0	532809,0	713372,0	800000,0	905955,0

Булак: Интернет булактары, Кыргыз Республикасынын КТАД боюнча отчету.

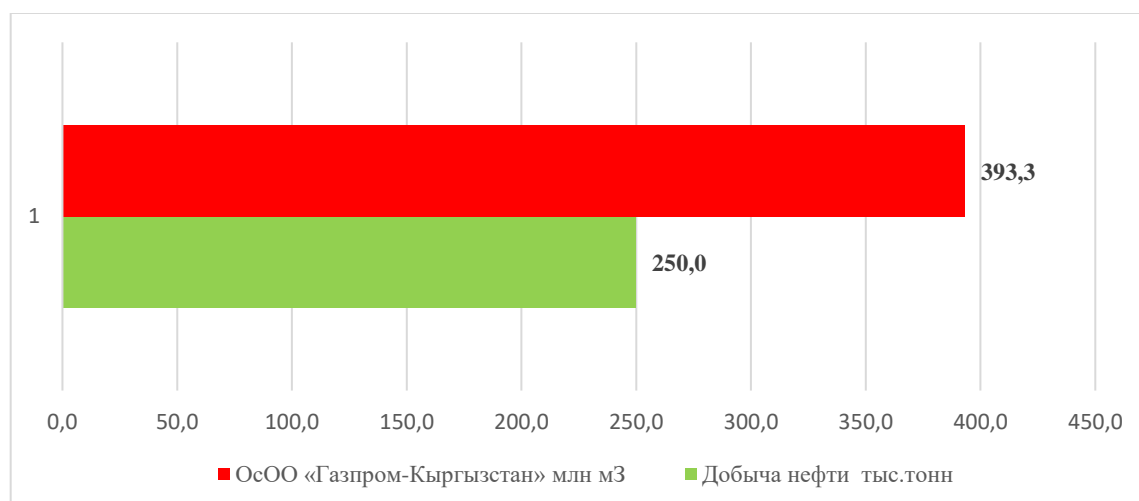
Социалдык муктаждыктарга чыгашалар жер казынасын пайдалануучу менен жергиликтүү бийлик органдарынын ортосунда ыктыярдуу түрдө макулдашылган “социалдык пакеттин” алкагында тоо-кен ишканалары тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул чөйрөдөгү төлөмдөр “Билим берүүнү колдоо” жана “Социалдык инфраструктураны колдоо” төлөмдөрү боюнча ачыкталган.

Биринчи этапта (2021–2025-жж.) 2025-жылга карата Кабак бассейниндеги Кара-Кече кенин 1,6 миллион тонна иштетүүнүн эсебинен көмүр казып алууну 2025-жылга чейин 3,2 миллион тоннага чейин; Ысык-Көл бассейнинде - 2025-жылга чейин 20 миң тонна; Түштүк Фергана бассейнинде 2025-жылга карата - 248 миң тоннадан 265 миң тоннага чейин; Алай ойдуңунда Кызыл-Булак кенинде - бүткүл мезгил ичинде 300 миң тонна; Түндүк Фергана таш көмүр бассейнинде - 2025-жылга карата 140 миң тоннадан 180-200 миң тоннага чейин көбөйтүү мүмкүн (2.2- сүрөт).

2.2- сүрөт. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүү

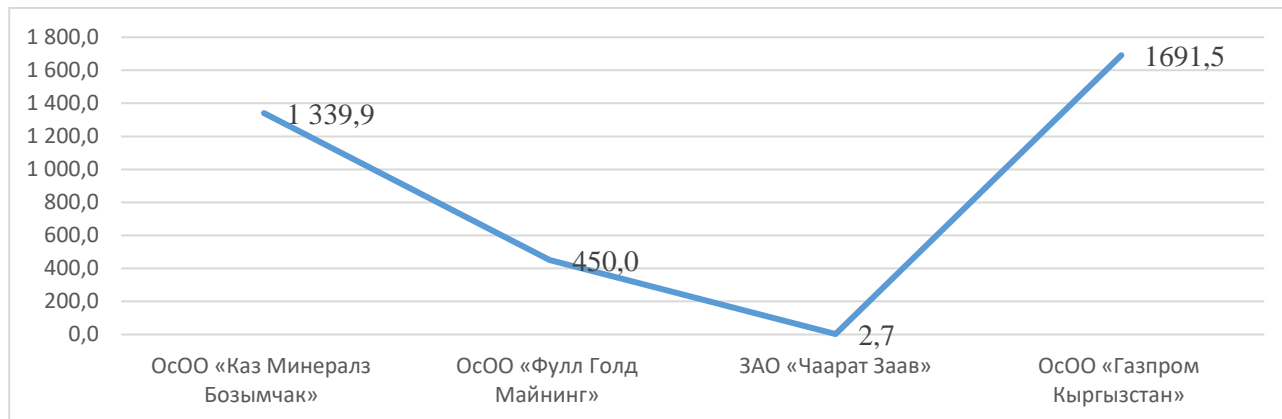
Мунайзат жана газ тармагында ресурстар менен камсыз кылуу максатында региондордун алкагында Кыргыз Республикасынын газ менен жабдуу системасынын натыйжалуулугун жана ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, ошондой эле мунай өндүрүүнүн пландуу өсүү темптерин камсыз кылуу жана аны көбөйтүү боюнча чараларды көрүү, жыл сайын жаңы скважиналарды ишке киргизүү, келечектүү геологиялык чалгындоо аймактарында геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүү, ЕАЭБге мүчө мамлекеттерден иштеп жаткан мунайды кайра иштетүүчү заводдорго чийки мунай жеткирүү маселесин чечүү каралат.

2.3- сүрөт. Мунайзат жана газ өнөр жайын өнүктүрүү

Мунай өндүрүүнү 2019-жылдагы 236,4 миң тоннадан 2025-жылы 250,0 миң тоннага чейин көбөйтүү болжолдонууда, бул Жалал-Абаддагы мунайды кайра иштетүүчү заводдун кубаттуулугун күчтөөгө мүмкүндүк берет. “Жунда”, Токмок жана Кант нефтини кайра иштетүүчү заводдор үчүн чийки мунайдын импортун камсыз кылуу зарыл (2.3- сүрөт).

Республикалык бюджеттен 2 400 миллион сом суммасында капиталдык салымдар алынаары күтүлүүдө, алар биринчи кезекте курулушка жогорку даярдыктагы объектилердин курулушун аяктоого, табигый кырсыктардан жапа чеккен билим берүү объектилерин, ошондой эле авариялык объектилерди реконструкциялоого багытталат.

2.4- сүрөт. Чет өлкөлүк түздөн-түз инвестициялардын көлөмү

Ишканалардын жана уюмдардын каражаттарынын эсебинен 67,3 млрд сом суммасында капиталдык салымдардын болжолдуу көлөмү «Кумтөр Голд Компани» ЖАК (10 млрд сом), «Кыргызалтын» ААК жана башкалардын инвестицияларынын эсебинен түзүлөт (2.4- сүрөт).

Лицензиялоо системасында жер казынасын пайдалануу укугунун экономикалык мааниси жер казынасын пайдалануучунун өзүнө жер казынасынын участогуна карата берилген ыйгарым укуктардан гана турат. Мисалы, жер казынасын пайдалануучу пайдалуу кендерди казып алуу жана аны үчүнчү жактарга сатуу, муну менен белгилүү бир киреше алуу укугуна ээ. Демек, жер казынасына жеткиликтүү болуу мамлекет менен жеке адамдардын ортосунда өнүккөн коомдук-укуктук мамилелер аркылуу гана ишке ашырылышы мүмкүн.

Кен издөө лицензияларын талдоо боюнча 2022-жылга салыштырмалуу 2018-жылы 42,6%, 2019-жылы - 59,4%, 2020-жылы - 84,8% түздү. Кен издөө иштерине лицензияларды талдоо боюнча жалпы көлөмдөгү үлүшү төмөнкүдөй: алтын – 58,9%; металлдар -17,9%; көмүр – 11,6%; металл эмес – 3,2%; мунай жана газ -8,4% болгон, 2.7-таблицадагы маалыматтар.

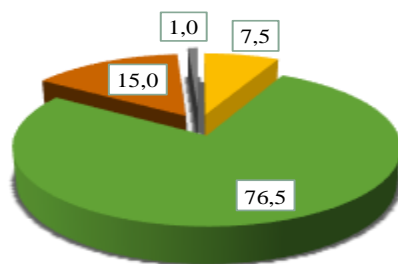
Геологиялык чалгындоо иштерине лицензиялардын жыл сайын өсүүсү байкалууда, 2022-жылы 2018-жылга карата – 71,6%, 2019-жылга карата – 82,6%, 2020-жылга карата – 94% түздү. Жалпы көлөмдө геологиялык чалгындоо иштерине лицензиялардын үлүшү төмөндөгүдөй: алтын – 28%; металлдар -9%; көмүр – 23%; металл эмес – 36,1%; мунай жана газ - 3%; жер астындагы суулар – 1% болгон.

2.7 - таблица. 2018-2022-жж. Геологиялык издөө жана чалгындоо иштерин жүргүзүүгө лицензиялар

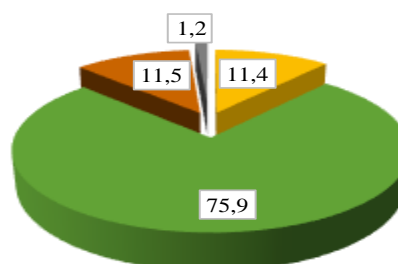
Пайдалуу кен түрү	Геологиялык издөө					Чалгындоо				
	2018	2019	2020	2021	2022	2018	2019	2020	2021	2022
Алтын	159	140	98	63	56	245	234	257	232	202
Металлдар	25	21	26	19	17	61	58	65	66	65
Көмүр	4	10	11	11	11	142	141	178	164	166
Металл эмес	16	14	4	3	3	550	428	309	294	261
Мунай жана газ	39	38	21	16	8	4	6	6	5	21
Жер астындагы суулар	1	-	-	-	-	7	7	6	7	7
Бардык:	244	223	160	112	95	1009	874	821	768	722

Булак: КР УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]/ Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg

Өнөр жайда иштегендердин саны 2021-жылы 128,7 миң адамды түзүп, 2017-жылга салыштырмалуу 6,5 пайызга, өткөн жылга салыштырмалуу 2,2 пайызга кыскарган. Өнөр жайда иштеген жумушчулардын орточо айлык акысы 2021-жылы 31,2 миң сомду түзүп, республикалык орточо көрсөткүчтөн 1,6 эсеге жогору болгон. 2021-жылы ички дүң продукциядагы дүң кошумча нарктын үлүшү алдын ала баалоо боюнча 18,4 пайызды түздү (2017-жылы - 18,7 пайыз болгон). 2021-жылы пайдалуу кендерди казып алуунун көлөмү 42 миллиард сомдон ашык, физикалык көлөмдүн индекси 121,2 пайызды түздү.

■ Добыча полезных ископаемых
■ Обрабатывающая промышленность

■ Обеспечение (снабжение) электроэнергией, газом, паром
■ Водоснабжение, очистки, переработки отходов

2.5 - сүрөт. Экономикалык ишмердиктин негизги түрлөрү боюнча өнөр жай өндүрүшүнүн түзүмү (жалпы өнөр жай өндүрүшүнө карата пайыз менен) 2017-2021-жж.

Пайдалуу кендерди казып алууда өндүрүштүн көлөмү 21,2 пайызга, кайра иштетүү өнөр жайында 7,0 пайызга, электр энергиясы, газ жана буу менен камсыз кылууда 1,2 пайызга, ошондой эле суу менен камсыздоо, калдыктарды тазалоо жана кайра иштетүү чөйрөсүндө - 28,3 пайызга көбөйгөнү байкалды.

Акыркы беш жылда өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндө тоо-кен өндүрүшүнүн үлүшү 2017-жылдагы 7,5 пайыздан 2021-жылы 11,4 пайызга чейин өстү (2.5- сүрөт).

2021-жылы пайдалуу кендерди казып алуунун көлөмү 42 миллиард сомдон ашып, физикалык көлөмдүн индекси 121,2 пайызды түздү. Өндүрүш көлөмүнүн өсүшү 2020-жылга салыштырмалуу металл рудасын өндүрүү - 22,7 пайызга, башка пайдалуу кендерди казып алуу - 22,8 пайызга, көмүр өндүрүү - 17,7 пайызга өсүшү менен камсыз болгон.

Таш көмүр жана лигнит өндүрүүнүн көлөмү 2021-жылы 3,1 миллион тоннаны түзүп, 2017-жылга салыштырмалуу 1,6 эсеге, 2020-жылга салыштырмалуу 14,2 пайызга өскөн. 2021-жылы 275,7 миң тонна чийки мунай өндүрүлгөн, бул 2017-жылга салыштырмалуу 1,6 эсеге, 2020-жылга салыштырмалуу 15,3 пайызга көп. 22,2 миллион кубометр жаратылыш газы өндүрүлгөн, бул 2020-жылга салыштырмалуу 0,9 пайызга, 2017-жылга салыштырмалуу 14,6 пайызга аз.

«Жер казынасын пайдаланууда финансылык мамилелерди жөнгө салуунун келечеги» деп аталган үчүнчү главада жер казынасын пайдалануучу субъектилердин финансылык абалын жакшыртуу, жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишин салыктык жөнгө салуу, жер казынасын пайдаланууда инвестициялык климатты жакшыртуу ыкмалары баяндалат.

Кыргыз Республикасы жакынкы келечекте бул тармакта өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн түгөтүп алуу коркунучунда турат, бул өнөр жайдын, экономиканын туруктуу өнүгүүсүн жоготууга, жумушсуздуктун өсүшүнө, калктын миграциясына алып келиши мүмкүн. Бул маселе Коопсуздук кеңешинин 2019-жылдын 6-февралындагы “Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө коопсуздукту камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө” чечиминде так белгиленген.

Көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, тоо-кен тармагынын өнүгүүсүнүн басаңдашы, ошондой эле чет элдик жана улуттук инвестициялардын азайышы төмөнкү негизги себептерге байланыштуу:

- өлкөдөгү саясий кырдаалдын туруксуздугу жер казынасын пайдалануу тармагынын эл аралык аброюна терс таасирин тийгизет. Бул жагдай капиталдын токтоп калышына жана агылып чыгуусуна алып келет;
- өнөр жайды башкаруучу мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү системасынын өркүндөтүлбөгөндүгү, жер казынасын пайдалануучулар менен жергиликтүү бийлик органдарынын жана калктын ортосундагы талаш-тартыштарда жана конфликттик кырдаалдарда мамлекеттин пассивдүү позициясы;
- жер казынасын пайдалануучулардын ишине жергиликтүү бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ашкере кийлигишүүсү, анын ичинде кен казуучу жер участкаторуна жеткиликтүү болушу үчүн жасалма жана бюрократиялык тоскоолдуктарды түзүү;
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен тоо-кен тармагын өнүктүрүүгө тоскоол болгон калктын натыйжалуу эмес өз ара аракеттенүүсү;

- жер казынасын пайдалануучуларга каршы жергиликтүү калктын нааразылык билдирүү аракеттери;
- мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарындагы коррупциянын көрүнүштөрү, кайсы гана долбоорлорду болбосун жылдырууну кыйындаткан көзөмөлдүк процедуралардын, экспертизалардын көптүгү;

Жогорудагы көйгөйлөр инвесторлордун ишенимин азайтат, алар жеке менчик укуктарын коргоо боюнча мамлекеттик кепилдиктер толук аткарылбай жатат деп эсептешет.

Республикада жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү кырдаал геологиялык чалгындоо иштерин мамлекеттик каржылоонун жетишсиздигинен улам курчуп жатат, бул келечекте тоо-кен казып алуу тармагын пайдалуу кендердин запастары менен камсыз кылуу боюнча милдеттерди аткарууну кыйындатат.

3.1 – таблица. Өлкөнүн аймагы геологиялык изилдөөнүн төмөнкү түрлөрү менен камтылган

№	Геологиялык изилдөө түрү	Масштаб	Пайыз
1.	Геологиялык изилдөө	1: 500 000	99.5
2.	Геологиялык изилдөө	1: 200 000	99.5
3.	Геологиялык изилдөө	1: 50 000	80
4.	Аэрогеофизика	иш үзгүлтүк менен жүргүзүлгөн, маалымат жок	

Өлкөнүн аймагында ар кандай пайдалуу кен чыккан көп сандаган жерлер бар. Бирок 2000-2022-жылдар аралыгында дээрлик бир дагы пайдалуу кен чыккан жаңы жер аныкталган эмес, 3.1- таблицадагы маалыматтар.

Республика эгемендикке ээ болгондон кийин геологиялык изилдөөлөрдү мамлекеттик бюджеттен каржылоо кескин кыскарып, геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүүчү аймактарды жана геологиялык чалгындоо объектилерин изилдеген чет элдик жана ички инвесторлорду тейлеген лицензиясы бар жеке компаниялар пайда болду. Жалпысынан кен байлыктарын геологиялык изилдөөгө 880 лицензия берилген.

3.2 - таблица. 2017-2021-жылдарда геологиялык иштерди мамлекеттик бюджеттен каржылоо.

	Ченем бирдиги	2017	2018	2019	2020	2021
Мамбюджет	млн. сом	52,7	50,1	44,7	19,7	13,6

3.2 - таблицадан көрүнүп тургандай, бүгүнкү күндө өлкөнүн геологиялык тармагы геологиялык чалгындоо иштерин каржылоонун жетишсиздигинен, тажрыйбалуу, кесипкөй кадрлардын курч тартышсыздыгынан, алардын талаа иштери менен алектенүү көндүмдөрүн жоготконунан, көп жылдар бою жаш кадрларды даярдоо иштери жетишсиз деңгээлде жүргүзүлүп келгендигинен улам оор абалда турат. Акыркы жылдары геологиялык чалгындоо иштерин

каржылоонун жетишсиздигинен кен корунун өсүүсү басаңдап, эсепке алынган жана өндүрүлгөн кордун айырмасы азаюуда.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануучулары үчүн салык режими дүң кирешеге жана өндүрүш ресурстарына салык салууга негизделген. Кыргыз Республикасынын салык тартибинде дүң кирешелерге салык каралган, ал “киреше салыгы” деп аталат. Бул салыктын коюму алтындын, көмүрдүн, газдын ж.б. рыноктук баасына жараша өзгөрүп турат. Жер казынасын пайдалануучуларга (тоо-кен казып алуу жана/же кен иштетүүчү ишканаларга) салык салуунун өзгөчөлүктөрү Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 18-январындагы № 3 Салык кодекси менен (КР 2022-жылдын 30-июнундагы №51, 2023-жылдын 3-апрелиндеги, № 78-Мыйзамдарынын редакциясына ылайык) бекитилген.

Натыйжада өкмөт өз алдынча көптөгөн чечимдерди кабыл алууга аргасыз болууда. Жер казынасын пайдалануу тармактарында салык тартибин баалоодо талдоочулар бир катар көрсөткүчтөрдү жана критерийлерди колдонушат.

Бул этапта биз жер казынасын пайдалануучулар үчүн салык шарттарын иштеп чыгууда өкмөттүн негизги талаптарына жооп бере ала турган төрт критерийди сунуштайбыз.

1. Салыктык базаны эсептөөнүн жөнөкөйлүгү. Бул салык кызматы компаниялардын салыктарды төлөөдөн качуу мүмкүнчүлүгүн чектей аларын аныктоого мүмкүндүк берет.

2. Ишкананын кирешеси төмөн болгон учурда мамлекеттик кирешелердин туруктуулугу. Ишканалар кирешеси төмөн болгон учурда товарларды же кызматтарды сатуу ж.б. аркылуу мамлекет үчүн киреше алуу мүмкүндүгү.

3. Компаниянын чыгымдары өзгөргөндө салык салуунун прогрессивдүүлүгү. Өндүрүштүк чыгымдардын азайышы менен ишканаларга бара-бара салык салуу мүмкүнчүлүгү. Бул критерий ар кандай ишкана түрлөрү бар инвесторлордун кеңири чөйрөсү үчүн салык режиминин жагымдуулугун, ошондой эле чыгымы аз ишканалардын ашыкча пайдасына салык салуу мүмкүнчүлүгүн мүнөздөйт.

4. Ишкана продукциясына баалар өзгөргөндө салык салуунун прогрессивдүүлүгү. Ишканалардын продукциясынын баасы көтөрүлгөн сайын салык акырындык менен алынышын камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү. Бул критерий салык режими ар кандай экономикалык шарттарда инвесторлор үчүн жагымдуу болобу жана алардын продукциясына баа көтөрүлгөн учурда компаниялардын ашыкча пайдасына салык салуу мүмкүн болобу деген маселелерди көрсөтөт.

Учурдагы жана сунушталып жаткан төрт салык тартибин салыштыруу өкмөттүн мүмкүн болуучу максаттарын эске алуу менен жүргүзүлдү, анткени бир эле салык тартиби чыгашалардын же алтындын баасынын бир деңгээлинде прогрессивдүү, ал эми башка деңгээлде регрессивдүү болушу мүмкүн. Антсе да, бул 3.3- таблица толук талдоонун жыйынтыктарын жалпылап көрсөтүп турат.

3.3 - таблица. Учурдагы жана сунушталган төрт салык тартибин салыштыруу

	1. Салык базасынын жөнөкөйлүгү	2. Компаниялардын кирешеси аз болгон учурда мамлекеттик кирешенин туруктуулугу	3. Компаниянын чыгымдары өзгөргөндө салык салуунун прогрессивдүүлүгү	4. Ишкана продукциясына баалар өзгөргөндө салык салуунун прогрессивдүүлүгү
А. Учурдагы салык тартиби	Абдан жакшы	Начар	Начар	Канааттандыруу
Б. Киреше салыгын 3% жогорулатуу менен учурдагы салык тартиби	Абдан жакшы	Абдан жакшы	Өтө начар	Канааттандыруу
В. Учурдагы салык тартибине кошумча уюмдун киреше салыгы	Канааттан дыруу	Канааттандыруу	Канааттандыруу	Абдан жакшы
Г. Учурдагы салык тартибинен киреше салыгы алып салынат, пайдага жана операциялык пайдага салыктар кошулат	Начар	Жакшы	Абдан жакшы	Жакшы
Д. Учурдагы салык тартибинен киреше салыгы алынып салынат, өзгөрүлмө чен киреше салыгы кошулат (Түштүк Африка тажрыйбасы)	Өтө начар	Өтө начар	Жакшы	Начар

Автор тарабынан түзүлгөн. Булак: “Кыргыз Республикасындагы түстүү металлдарды казып алуу жана кайра иштетүү: экономикага жалпы салым жана ага фискалдык демилгелердин мүмкүн болуучу таасири”. Эл аралык ишкерлер кеңеши, 2018-жыл

Айрым өлкөлөрдө тоо-кен салыктары 15 пайыздан 50 пайызга чейин болот. Кыргызстанда салык жүгү орто эсеп менен 8-10 пайызды гана түзөт, бул жагдайды биздин изилдөөлөрдөн да көрүүгө болот.

2021-2025-жылдарга республикалык бюджеттин салыктык кирешелеринин түзүмү 3.4- таблицада келтирилген.

3.4-таблица. 2023-2027-жылдарга карата республикалык бюджеттин салыктык кирешелеринин түзүмү (млн. сом)

Аталышы	2023-ж. күтүүлөр	2024-ж. болжол	2025-жыл болжол	2026-жыл болжол	2027-жыл болжол
Салыктык кирешелер	132 135,5	233 052,5	263 746,7	330 253,8	387 748,5
Мамлекеттик салык кызматынын салыктык кирешелери	85 247,2	134 572,5	169 110,8	212 897,3	251 100,0
Мамлекеттик транспорт системасынын салыктык кирешелери	46 888,3	98 480,0	94 635,9	117 356,5	136 648,5
Киреше салыгы	7 759,4	9 435,6	12 729,6	15 912,0	18 298,8

Алтын казуучу компаниялардын кирешесине салык	5 842,4	8 500,0	10 880,0	13 056,0	14 361,6
Кумтөрдүн дүн киреше салыгы	8 030,3	11 906,0	12 420,4	13 881,7	14 622,4

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]/ Кыргыз Республикасында түстүү металлдарды казып алуу жана кайра иштетүү. - Кирүү режим: www.stat.kg.

2021-2025-жылдарга мамлекеттик инвестициялык гранттарды эске алуу менен бюджеттин жалпы кирешелериндеги салыктык кирешелердин орточо үлүшү 84,6 % түзөт. 2023-жылы киреше салыгы 2022-жылдын бекитилген бюджетине салыштырмалуу 3294,0 млн сомго көбөйүү менен 12 729,6 млн сом суммасында болжолдонууда. 2024-жылы салыктык түшүүлөр 15912,0 млн сом жана 2025-жылы 18298,8 млн сом өлчөмүндө пландаштырылган. 2023-2025-жылдар аралыгында салыктык түшүүлөр ИДПга карата 1,4-1,6 % түзөт.

Жер казынасын пайдалануучулардын финансылык абалы көбүнчө мамлекеттин салык саясаты менен гана эмес, инвестициялык саясаты менен да байланыштуу. Аларды мыйзамдар менен формалдуу эмес, практикалык жактан коргоо ата мекендик инвесторлорду же иштеп жаткан ишканалардын өздүк ресурстарынын инвестициясын гана эмес, чет өлкөлүк инвесторлорду да тартууга жардам берет. Учурдагы мамлекеттик саясат инвестиция тартып келүүгө караганда, аны тартууга каршы аракеттенет.

Кытай компаниялары Кыргызстандын тоо-кен тармагында чоң жана кичи долбоорлорду активдүү ишке ашырууда. Ири долбоорлорго «Алтын Кен» ЖЧКсы, «Кайди» ЖЧКсы, «Кичи Чаарат» ЖЧКсы, «Фул Голд Майнинг» ЖЧКсы, «Зет Эксплорер» ЖАК жана чакан ишканаларга: «Терексай жаштары», «Чаткал», «KG Групп» ж.б. кирет. Изилдөө көрсөткөндөй, көпчүлүк кытайлык компаниялардын ишмердүүлүгү тууралуу кеңири маалыматты ачык булактардан табуу кыйын. Акыркы жылдардагы практика көрсөткөндөй, кытайлык компаниялар дагы көпчүлүк учурда компаниянын үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуу үчүн жергиликтүү калктын жана жергиликтүү бийликтердин себепсиз талабына моюн сунушат, алардын жетегинде жүрүүгө мажбур болушат. Бирок бул аракеттер жергиликтүү деңгээлдеги чыр-чатактын деңгээлин төмөндөтпөйт. Бул жагдай мындай компанияларда туура коммуникация стратегиясын түзүү үчүн жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү жакшы билген тажрыйбалуу башкаруучу кадрлардын жетишсиздигинен келип чыгат.

2000-жылдан 2018-жылга чейин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен калктын ортосундагы чыр-чатактын негизги себептери болуп бир жагынан калктын финансылык сабатсыздыгы, экинчи жагынан мамлекеттик органдардын коррупциясы саналат.

Чет элдик жана ички инвесторлор тарабынан Кыргызстандын жер казынасын пайдаланууга капитал салынышы үчүн биз 2030-жылга чейинки болжолу менен экономикалык-математикалык моделди түздүк.

Эконометрикалык моделдерди колдонуу менен 2024-2030-жылдарга көмүр, мунайзат, газ, алтын өндүрүү (атап айтканда, Кумтөр кенин, бир катар кендерди жана алтын аралашкан кум, топурак кендеринен алтын иштетүү боюнча «Кыргызалтын» ААКтын ишмердүүлүгү) болжолдору түзүлдү 3.5-таблицадагы маалыматтар.

3.5- таблица. 2024-2030-жылдарга Кыргыз Республикасынын тоо-кен казып алуу комплексинин продукциясынын негизги түрлөрүн натуралай өндүрүүнүн орто мөөнөттүү болжолу.

	Болжол						
	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
$\hat{Y} = -1,36 + 4,83\tilde{O}$ КРнын GDP га инвестициялык агым модели $R^2 = 0,92$	32,45	37,28	42,11	46,94	51,77	56,6	61,43
Көмүр өндүрүү (миң тонна) $\hat{Y} = 83,68 + 110,82\tilde{O}$ $R^2 = 0,96$	1191,8	1302,7	1413,5	1524,3	1635,17	1746	1856,8
Мунай өндүрүү (миң тонна) $\hat{Y} = 71,3 + 0,5\tilde{O}$ $R^2 = 0,97$	76,3	76,8	77,3	77,8	78,3	78,8	79,3
Газ өндүрүү (млн. м ³) $\hat{Y} = 16,23 + 0,81\tilde{O}$ $R^2 = 0,84$	24,33	25,14	25,95	26,76	27,57	28,38	29,19
Кумтөр алтын өндүрүү (т) $\hat{Y} = 12,08 + 0,5\tilde{O}$ $R^2 = 0,98$	17,08	17,58	18,08	18,58	19,08	19,58	20,08
«Кыргызалтын» ААК (т) $\hat{Y} = 1,3 - 0,094\tilde{O}$ $R^2 = 0,93$	0,36	0,33	0,3	0,27	0,24	0,21	0,18
Алтын аралашкан кум, топурак кендеринен алтын өндүрүү (т) $\hat{Y} = -5,75 + 23,51\tilde{O}$ $R^2 = 0,91$	0,229	0,254	0,276	0,3	0,323	0,346	0,37

Булак: автордук эсептөөлөр.

2030-жылга чейин биз иштеп чыккан жана эсептеген болжолдуу көрсөткүчтөрдүн корреляциялык-регрессиялык моделине ылайык, көмүр, мунай, газ, алтын өндүрүү жыл сайын өсөт. 2024-жылдын аягына чейин Кумтөр кенинен 17,08 тонна алтын өндүрүлөт, ал эми 2030-жылга карата 20,08 тоннага, аллювий кендеринде 370,41 кг чейин көбөйөт.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн теориялык изилдөөлөрдүн жана алынган илимий натыйжалардын негизинде төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

1. Изилдөөнүн жыйынтыгында «жер казынасы», «жер казынасын пайдалануучулар», «башкаруу», «жер казынасын пайдалануунун финансылык ишмердигинде мамлекеттик башкаруу тутуму» түшүнүктөрүн аныктоого болгон мамилелерди теориялык талдоо жалпыланды.
2. Изилдөө процессинде чет элдик булактарга талдоо жүргүзүлүп, классификациялык мүнөздөмөлөр жана финансынын (кирешенин) түрлөрү жалпылаштырылды. Мындай кеңири изилдөөлөрдүн натыйжасында жер казынасын пайдалануу тармагын өнүктүрүү процессин системалуу түрдө терең иликтөөгө мүмкүн болду.
3. Изилдөө процессинде Кыргызстандын жер казынасын пайдалануу секторлорунун ишмердүүлүгүнө, аны өнүктүрүүгө комплекстүү талдоо жүргүзүлүп, негизги экономикалык аспектилер аныкталды, жер казынасын пайдаланууну баалоонун методологиялык ыкмалары жалпыланды, аларды натыйжалуу пайдалануу жолдору көрсөтүлдү.
4. Изилдөөнүн негизинде жер казынасын пайдалануучуларга салык салуунун жана салык базасынын өзгөчөлүктөрү, жер казынасын пайдалануу үчүн салык шарттарын иштеп чыгууда өкмөттүн негизги талаптарына жооп бере ала турган критерийлер каралды.
5. Изилдөөнүн негизинде жер казынасын пайдалануучулардын финансылык абалы көбүнчө мамлекеттин салык саясаты менен гана эмес, инвестициялык саясаты менен да байланыштуу экени тастыкталды. Аларды мыйзамдар менен формалдуу эмес, практикалык жактан коргоо ата мекендик инвесторлорду же иштеп жаткан ишканалардын өздүк ресурстарынын инвестициясын гана эмес, чет өлкөлүк инвесторлорду да тартууга жардам берет.
6. Талдоо жеке чет элдик компаниялар үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуу үчүн жергиликтүү калктын жана жергиликтүү бийликтердин жетегинде жүрүүгө мажбур болору сыяктуу факторлор бар экендигин аныктоого мүмкүндүк берди. Буга жол бербөө үчүн кен казуучу компаниялардын жергиликтүү жамааттар менен түшүндүрүү иштерин жана жолугушууларды өткөрүүгө милдеттүүлүгүн мыйзамдаштыруу зарыл.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар төмөнкү практикалык сунуштарды берүүгө негиз түзөт:

1. Жер казынасын пайдалануу тармагын өнүктүрүү стратегиясына ылайык жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишин жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу;
2. Сунуш кылынган критерийлердин негизинде жер казынасын пайдалануучулардын салык базасын карап чыгуу;

3. Мамлекеттик жана чет элдик инвестицияларды кеңейтүү.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Тагаев, Т. А.** Государственный финансово-бюджетный контроль: принципы, задачи и методы [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Вестник Кыргызстана. - 2018. - № 2. - С. 27-32. elibrary.ru/item.asp?id=42213994
2. **Тагаев, Т. А.** Зарубежный опыт бюджетного контроля [Текст] // Т.А. Тагаев, А.А. Бексултанов // Вестник Кыргызстана. - 2018. - № 2. - С. 19-26 elibrary.ru/item.asp?id=42213993
3. **Тагаев, Т. А.** Анализ функционирования внутреннего аудита в государственных секторах КР [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов, З. Т. Дуйшеналиева // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. - 2019. - № 3 (51). - С. 259-270. elibrary.ru/item.asp?id=41561044
4. **Тагаев, Т. А.** Списание основных средств в бюджетных организациях [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2019. - № 6. - С. 135-140. elibrary.ru/item.asp?id=42496717
5. **Тагаев, Т. А.** Основные методы в составлении финансовой отчетности государственных учреждений [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2019. - № 6. - С. 126-130. elibrary.ru/item.asp?id=42496714
6. **Тагаев, Т. А.** Анализ финансовой отчетности в государственных учреждениях [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Вестник КГУСТА. – 2020. - № 1 (67). – С. 175-181. elibrary.ru/item.asp?id=44336316
7. **Тагаев, Т. А.** Учет финансирования и расходов в бюджетных учреждениях Кыргызской Республики. [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов, Н. К. Суйуналиева // Актуальные вопросы образования и науки. – Архангельск, 2022. - № 1 (73). - С. 10-13. elibrary.ru/item.asp?id=48198226
8. **Тагаев, Т. А.** Основы организации бухгалтерского учета в бюджетных учреждениях [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов, Н. К. Суйуналиева // Актуальные вопросы образования и науки. – Архангельск, 2022. - № 1 (73). - С. 7-9. elibrary.ru/item.asp?id=48198225
9. **Тагаев, Т. А.** Государственное регулирование использования финансовых ресурсов недропользования в Кыргызской Республике [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Учетно-аналитические инструменты исследования экономики региона. Махачкала, декабрь 2022.
10. **Тагаев, Т. А.** Учет основных средств в государственных учреждениях Кыргызской Республики [Текст] // Т. А. Тагаев, А. А. Бексултанов // Учетно-аналитические инструменты исследования экономики региона. Махачкала, декабрь 2022.

11. **Тагаев, Т. А.** Анализ финансовых показателей по отраслям в сфере недропользования Кыргызской Республики [Текст] // Т. А. Тагаев // Вестник Кыргызстана. - 2023. - № 1-1. – С. 217-223. elibrary.ru/item.asp?id=54278903
12. **Тагаев, Т. А.** Роль и значение недропользования в современной экономике Кыргызской Республики [Текст] // Т. А. Тагаев // Вестник Кыргызстана. - 2023. - № 1-1. - С. 210-216. elibrary.ru/item.asp?id=54278902

Тагаев Тотубий Абдыжапаровичтин

08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика

**илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
«Кыргыз Республикасында жер казынасын пайдалануу үчүн финансылык
ресурстарды мамлекеттик жөнгө салуу» темасындагы диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: жер казынасы, жер казынасын пайдалануучулар, каржылоо, экономикалык көрсөткүчтөр, финансылык абал.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгү

Изилдөө предмети: жер казынасын пайдалануучулардын финансылык абалын жөнгө салуу ыкмалары.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты – өлкөнүн минералдык-чийки зат базасын кайра өндүрүү зарылчылыгынан улам экономикалык өсүү жана өнүгүү, ошондой эле башка өлкөлөр менен тең укуктуу өнөктөштүк мамилелерди камсыз кылуу үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүү максатында жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгүн экономикалык жөнгө салуу механизмин өркүндөтүү болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары: изилдөө жалпы илимий методдорду – системалуулук, логикалык анализ жана синтезди колдонуу менен жүргүзүлдү. Бул изилденүүчү объектинин өнүгүүсүнүн негизги көйгөйлөрүн жана тенденцияларын аныктоого мүмкүндүк берди. Таанып-билүүнүн формалдуу догматикалык, салыштырмалуу-укуктук, социологиялык, тарыхый, аналогия методу, бириктирүү ыкмасы сыяктуу атайын илимий ыкмалары изилдөөнүн айрым элементтерин аныктоого, аларды бири-бири менен салыштырууга жана ошонун негизинде зарыл тыянактарды түзүүгө мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн материалдары катары жер казынасын пайдалануучуларды талдоо жана башкаруу жаатындагы ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектери кызмат кылды.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында жер казынасын пайдаланууда финансылык ресурстарды башкаруунун жаңы ыкмаларын теориялык жактан негиздөөдө жана практикалык жактан иштеп чыгууда болуп саналат.

Алынган натыйжалар: Кыргыз Республикасында жер казынасын пайдалануунун финансылык ресурстарын пайдаланууну башкаруу боюнча

сунуштарды Экономика жана коммерция министрлиги, Экология жана жаратылыш ресурстары министрлиги колдоно алат.

Колдонуу даражасы: Финансылоонун жаңы ыкмаларын жана бул изилдөөдө берилген сунуштарды ишке ашыруу мамлекет, Экономика жана соода министрлиги, Жаратылыш ресурстар министрлиги тарабынан финансылык жөнгө салуулардын негиздүүлүгүн жана объективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Колдонуу чөйрөсү: Иштин негизги натыйжаларын Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануучулардын финансылык ишмердүүлүгүндө колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Тагаева Тотубия Абдыжапаровича на тему: «Государственное регулирование использования финансовых ресурсов недропользования в Кыргызской Республике» представленная на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика

Ключевые слова: недр, недропользователи, финансирование, экономические показатели, финансовое состояние.

Объект исследования: финансовая деятельность недропользователей Кыргызской Республики

Предмет исследования: методы регулирования финансового состояния недропользователей.

Цель исследования: Основной целью диссертационного исследования является совершенствование механизма экономического регулирования финансовой деятельности недропользователей, обусловленное необходимостью воспроизводства минерально-сырьевой базы страны для создания условий и предпосылок обеспечения экономического роста и развития, а также обеспечения равно партнёрских отношений с другими странами.

Методы исследования: Исследование осуществлялось с использованием общенаучных методов – системности, логического анализа и синтеза, позволивших выявить основные проблемы и тенденции развития изучаемого объекта. Специально-научные методы познания, такие как формально-догматический, сравнительно-правовой, социологический, исторический, метод аналогии, метод агрегирования – дали возможность выявить отдельные элементы исследования, сопоставить их между собой и сформировать на этой основе необходимые выводы. Материалами исследования послужили научные труды отечественных и зарубежных ученых в области анализа и финансового управления недропользователей.

Научная новизна результатов диссертационного исследования в целом заключается в теоретическом обосновании и практической разработке новых способов управления использованием финансовых ресурсов недропользования в Кыргызской Республике.

Полученные результаты: предложенные рекомендации по управлению использованием финансовых ресурсов недропользования в Кыргызской Республике могут быть использованы министерством Экономики и коммерции, министерством экологии и природных ресурсов

Степень использования: Реализация предложений, базирующихся на применении новых методов финансирования и данного исследования, будут способствовать повышению обоснованности и объективности финансовых регулирований государства, министерством экономики и коммерции, министерством природных ресурсов.

Область применения: Основные результаты работы могут быть использованы в финансовой деятельности недропользователей Кыргызской Республики.

SUMMARY

Summary of dissertation of Tagaev Totubiy Abdyzhaparovich on the topic: «State regulation of the use of financial resources for subsoil use in the Kyrgyz Republic» submitted for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.05 - sectoral economics

Key words: subsoil, subsoil users, financing, economic indicators, financial condition.

Object of study: financial activities of subsoil users of the Kyrgyz Republic

Subject of study: financial methods for regulating the financial condition of subsoil users.

Purpose of the research: The main goal of the dissertation research is to improve the mechanism of economic regulation of the financial activities of subsoil users, due to the need to reproduce the mineral resource base of the country in order to create conditions and prerequisites for ensuring economic growth and development, as well as ensuring equal partnerships with other countries.

Research methods: The study was carried out using general scientific methods - systematic, logical analysis and synthesis, which made it possible to identify the main problems and trends in the development of the object under study. Special scientific methods of cognition, such as formal dogmatic, comparative legal, sociological, historical, the method of analogy, the method of aggregation, made it possible to identify individual elements of the study, compare them with each other and form the necessary conclusions on this basis. The research materials were the scientific works of local and foreign scientists in the field of analysis and financial management of subsoil users.

The scientific novelty of the results of the dissertation research generally consists in the theoretical justification and practical development of new ways to manage the use of financial resources of subsoil use in the Kyrgyz Republic.

Results obtained: the proposed recommendations on the management of the use of financial resources of subsoil use in the Kyrgyz Republic can be used by the Ministry of Economy and Commerce, the Ministry of Ecology and Natural Resources.

Degree of use: The implementation of proposals based on the use of new methods of financing and this study will contribute to increasing the validity and objectivity of financial regulations by the state, the Ministry of Economy and Commerce, the Ministry of Natural Resources.

Application area: The main results of the work can be used in the financial activities of subsoil users of the Kyrgyz Republic. Separate results of the dissertation work will be used in educational and methodological programs and the educational process of higher educational institutions.